

religie
is zo gek
nog niet

een introductie in de
godsdienspsychologie

Joke van Saane

JOKE VAN SAANE

RELIGIE IS ZO GEK NOG NIET

EEN INTRODUCTIE IN DE
GODSDIENSTPSYCHOLOGIE

Uitgeverij
Ten Have

INHOUD

Inleiding 7

DEEL 1 **Definitie en geschiedenis** 12

HOOFDSTUK 1 Historische lijnen 13

HOOFDSTUK 2 Wat is godsdienstpsychologie? 27

DEEL 2 **Religieuze verschijnselen** 40

HOOFDSTUK 3 Gebed en gebedsgenezing 41

HOOFDSTUK 4 Religieuze ervaring en bekering 63

HOOFDSTUK 5 Godsbeelden 77

HOOFDSTUK 6 Religie en gezondheid 91

HOOFDSTUK 7 Religieuze ontwikkeling 113

HOOFDSTUK 8 Religieus geweld en fundamentalisme 125

HOOFDSTUK 9 Rituelen en symbolen 141

DEEL 3 **Basistheorieën** 152

HOOFDSTUK 10 Psychoanalyse 153

HOOFDSTUK 11 Objectrelatietheorieën 171

HOOFDSTUK 12 Ontwikkelingstheorieën 181

HOOFDSTUK 13 Humanisme en existentialisme in de psychologie 197

HOOFDSTUK 14 Attachment en religie 207

HOOFDSTUK 15 Copingtheorieën 219

HOOFDSTUK 16 Sociaal-cognitieve theorieën 231

Literatuur 251

Personenregister 263

Zakenregister 267

DEEL

1

**DEFINITIE EN
GESCHIEDENIS**

HOOFDSTUK 1 HISTORISCHE LIJNEN

ORANJEKETE

De oranjekekte is alomtegenwoordig. Zo lang het Nederlands elftal blijft scoren, lijkt iedereen te willen delen in de volkseuforie. De opwinding weerhoudt zelfs hartpatiënten er niet van om mee te genieten. Nederland én Zwitserland zijn sinds enkele weken in een sinaasappelkleurige natie veranderd. Jong en oud gaat gehuld in oranje brulshirts en trompetten. Andere oranjeprullaria zoals de welpies, nederlampen en oranje vla zijn niet aan te slepen. De oranjekekte is tot grote hoogte gestegen.

‘De uitgevonden traditie van

oranjekekte is al met het WK in 1974 begonnen’, zegt massapsycholoog Jaap van Ginneken. ‘In 1988, toen Nederland het EK won, beleefde de hysterie natuurlijk een piek.’ De oranjekekte wordt al een aantal achtereenvolgende jaren extremer en krijgt steeds carnivaleskere uitingen, zegt Van Ginneken. (...) Maar er is nog iets anders aan de hand, zegt Van Ginneken. ‘Dit evenement beantwoordt aan een diepgaande behoefte om ons te identificeren met iets wat onszelf overstijgt. Vroeger hadden de kerken en zuilen die functie, maar die zijn enorm afgekalfd. Nu gaan we als alternatief op in een oranje massa.’

Een nieuw ritueel, noemt Thomas Quartier, docent rituele studies aan de Radboud Universiteit, de oranjegekte van het moment. 'Rituelen zijn handelingen die op het eerste gezicht nergens toe dienen. Je in oranje hullen en de straat versieren, heeft geen nut. Zelfs de kof-fiehoek hier op de universiteit kleurt oranje. Maar dat we dat met z'n allen doen, heeft alles te maken met de hang naar collectiviteit in deze sterk geïndividualiseerde samenleving. Dat zie je ook aan de toegenomen belangstelling voor publieke uitvaarten, zoals die van André Hazes. Toevallig ook in een voetbalstadion.'

Een collectief ritueel als het EK geeft ook de gelegenheid dingen te doen die normaal niet kunnen of mogen. 'Uitbundig doen, je vreemd kleden en uiting geven aan een nationaal gevoel van "wij tegen zij" is in deze tijd geoorloofd', merkt Quartier op. 'Normaal gesproken rust daar een taboe op. Zeker in Duitsland, waar ik vandaan kom, zijn nationale symbolen om historische redenen zeer omstreden. Maar nu de nationale ploeg speelt kan het opeens wel. Sterker: het móet bijna.'

Dagblad Trouw, 21 juni 2008

De psychologie is niet meer weg te denken uit ons leven. Voor ons geen kabinetscrisis, koninklijk huwelijk of voetbalkampioenschap zonder uitgebreide analyses van de vroege jeugd van de hoofdrolspelers, het beschadigde zelfbeeld of het vermeende minderwaardigheidscomplex. Psychologie is onderdeel geworden van ons denken. Een gerespecteerd dagblad als *Trouw* gebruikt de psychologie als vanzelfsprekend in zijn verslaggeving. En de psychologie van rituelen kan zelfs een ogenschijnlijk areligieuze gebeurtenis verklaren. Daarmee is de psychologie onze leverancier geworden van

verklaringen voor het menselijk gedrag. Een behoorlijke prestatie gezien de jonge leeftijd van de psychologie, die ook wel de discipline met een lang verleden en een korte geschiedenis is genoemd (Hermann Ebbinghaus).

Om een goed beeld te kunnen schetsen van de godsdienstpsychologie is het noodzakelijk kort terug te blikken op de ontstaansgeschiedenis van deze wetenschap. De historische wortels van de godsdienstpsychologie zijn nauw verweven met die van de psychologie in het algemeen. Die psychologie is een relatief jonge loot aan de academische stam, zeker vergeleken met de wetenschappen die zich van oudsher ook met menselijk gedrag, religie en zingeving bezighouden, zoals de theologie en de filosofie.

1.1 ONTSTAAN PSYCHOLOGIE

De psychologie zoals we die nu kennen en die zoveel invloed heeft op het maatschappelijk debat, is niet toevallig ontstaan. Tot in de negentiende eeuw wordt de wetenschap over de mens gedomineerd door wat we nu theologie en filosofie noemen. Wetenschappers houden zich vooral bezig met de grote en existentiële vragen van het leven. Wat is waarheid en hoe verkrijgt de mens die? Hoe wil God dat wij leven? Wat is goed en rechtvaardig?

De opkomst van de natuurwetenschappen zoals de fysiologie, geneeskunde en astronomie halverwege de negentiende eeuw, werpt een ander licht op deze vragen. Het succes waarmee deze wetenschappen de wetmatigheden van de werkelijkheid beschrijven, is voor veel wetenschappers uit die tijd zeer inspirerend. De aantrekkingskracht zit in de objectiviteit van de methoden en in het feit dat de werkelijkheid daarmee te voorspellen is. Het geloof in het kunnen van de natuurwetenschap en de methodische verklaring van de werkelijkheid (het zg. positivisme) wordt vanaf 1850 dan ook steeds groter. En het zet wetenschappers ertoe aan om op andere terreinen dezelfde werkwijzen en methoden toe te passen.

Eén van die andere terreinen is het menselijk gedrag, tot dat moment het domein van de filosofen en de theologen. Zij schrijven hun – overigens zeer behartigenswaardige – verhandelingen vooral vanuit de studeerkamer. Bepaald niet wetenschappelijk, zo vinden de positivistische wetenschappers, want zo zijn religieuze dogma's, redeneringen en vooronderstellingen veel te bepalend. Feitelijk, empirisch onderzoek is de nieuwe trend, die al snel de naam 'empirisme' krijgt en tegenover het rationalisme van de 'oude' wetenschappen komt te staan. Deze ontwikkeling wordt later de 'positivistische wending' genoemd (zie Eisenga & Van Rappard 1987, 12v). De studie van mensen moet, analoog aan de studie van fysische verschijnselen, niet langer in de studeerkamer, maar in het onderzoekslaboratorium worden uitgeoefend.

Illustratief voor de hoge verwachtingen van de wetenschap en de lagere status van disciplines als theologie en filosofie is de 'positieve filosofie' van August Comte (1840), die de ontwikkeling van het menselijk denken verdeelt in verschillende fasen. Aan het begin staat de theologische fase waarin men zich vooral bekommert om 'het wezen, het waarom en waartoe' van de gebeurtenissen. Vervolgens ondergaat de mensheid de metafysische fase waarin het wezen van de gebeurtenissen gezocht wordt in de gebeurtenissen zelf: natuurlijke eigenschappen en krachten zijn dan belangrijk. De ontwikkeling wordt afgesloten met de laatste fase, die Comte de positieve fase noemt. In deze fase weet de mens dat zijn denken niet verder reikt dan het waarneembare. Het waarneembare wordt het 'positief gegeven' genoemd en is de basis voor het denken van mens en wetenschapper.

En zo wordt het begin van de psychologie algemeen gedateerd in 1879, als Wilhelm Wundt het eerste psychologische laboratorium sticht in Leipzig. Twee jaar later volgt de oprichting van één van de eerste psychologische tijdschriften, merkwaardig genoeg de *Philo-*

sophische Studien genoemd. Vanaf het begin is de psychologie geen louter Europese aangelegenheid, want het voorbeeld van Wundt wordt al in 1883 nagevolgd door Granville Stanley Hall met een psychologisch laboratorium aan de Amerikaanse John Hopkins University. In 1887 wordt de Amerikaanse psychologie bezegeld met het eerste nummer van het *American Journal of Psychology*. Rond 1900 is het beeld compleet van de wetenschappelijke discipline zoals die er tot op de huidige dag uitziet: aparte instituten aan universiteiten, eigen hoogleraren, universitaire onderwijsprogramma's, internationale congressen, tijdschriften en professionele organisaties zoals de American Psychological Association. Ook in Nederland heeft de psychologie dan al voet aan de grond gekregen door de oprichting van een psychologisch laboratorium in een kamer van het huis van de Groningse hoogleraar Gerard Heymans (1857-1930) in 1892.

Wilhelm Wundt

Wilhelm Wundt (1832-1920) stichtte in Leipzig het eerste instituut voor experimentele psychologie. Wundt – zoon van een predikant – was een breed georiënteerde wetenschapper. Het belang van de psychologie, een 'basiswetenschap van de geest', zag hij vooral in het aantonen van het verband tussen lichaam en ziel. Samen met Gustav Theodor Fechner geldt Wundt als de grondlegger van de experimentele psychologie. Zij tilden de psychologie uit boven het niveau van puur theoretische beschouwingen, door een norm van systematische en wetenschappelijke toetsing te stellen voor het doen van wetenschappelijke uitspraken.

Wundt was niet alleen de 'founding father' van de psychologie, maar hij was ook actief op het gebied van de natuurkunde, de filosofie, de geneeskunde en de psychiatrie (Eisenga & Van Rappard 1987, 12). Doordat er aan de Duitse universiteiten een scherpe scheiding tussen faculteiten ontbrak, ontbrak er ook een nauwkeurig

onderscheid tussen onderwijs en onderzoek (Littman, 1979). Dit verklaart ook waarom juist Wundts invloed groot was. Een breed studentenpubliek kon de meest uiteenlopende colleges volgen en deelnemen aan het onderzoek, met als gevolg een snelle verspreiding van de wetenschappelijke inzichten.

Het onderzoeksterrein van de psychologie wordt in de beginperiode afgebakend aan de hand van zogenaamde beginselprogramma's. In deze programma's, zoals die van Edward B. Titchener (1898), wordt benadrukt dat de psychologie zich uitsluitend kan bezighouden met het waarneembare. De 'ziel', het 'ik' en andere onzichtbare zaken worden met harde hand in de ban gedaan. Er ligt een grote nadruk op bewuste ervaringen. De psycholoog moet zich steeds afvragen waar de proefpersoon zich van bewust is als hij bijvoorbeeld bedroefd is of iets waarneemt. Deze ervaringen worden geanalyseerd door de delen waaruit ze zijn samengesteld te verzamelen. De psycholoog wil met andere woorden ontdekken welke gedachten elkaar opvolgen, welke gevoelens daarbij horen en in welke mate de persoon zich hiervan bewust is. Dit alles naar analogie van het medische model, dat het menselijk lichaam ziet als een ingewikkelde machine, waarvan men de mechanismen op het spoor moet komen.

■ 1.2 PSYCHOLOGIE EN GODSDIENSTPSYCHOLOGIE

De godsdienstpsychologie ontstaat in dezelfde tijd en in hetzelfde klimaat als de psychologie, zodra de nieuwe, empirische psychologische methoden op het gebied van religie worden toegepast (Van Belzen 2007, 32). Deze eerste toepassingen staan onder anderen op naam van Wilhelm Wundt (1900), William James (1902) en G. Stanley Hall (1904). Wundt beschreef in zijn *Völkerpsychologie* de univer-

saliteit van religieuze motieven in verschillende culturen, James beschreef en analyseerde talloze religieuze ervaringen in *The Varieties of Religious Experience* (zie kader) en Hall onderzocht religieuze ervaringen bij kinderen en bekering in de adolescentie.

William James en *The Varieties of Religious Experience*

William James (1842-1910), geboren in New York als kleinzoon van een Ierse immigrant en broer van de schrijver Henry James, geldt als de grondlegger van de moderne godsdienstpsychologie. Overigens had hij niet alleen belangstelling voor religie; zijn theorie over emoties is vermaard, en ook binnen de filosofie heeft hij zijn sporen nagelaten.

Na een studie Geneeskunde in Amerika reisde William James naar Duitsland, waar hij zich niet alleen bekwaamde in de fysiologie, maar ook studies volgde op het gebied van filosofie en psychologie. Terug in Amerika bleek hij vanwege een zwakke geestelijke en lichamelijke gezondheid niet in staat tot het uitoefenen van het artseneroep. Dit leidde tot een diepe melancholie waarin hij zelfs zelfmoord overwoog. Deze periode is zeer bepalend gebleken voor zijn wetenschappelijke werk, niet in het minst omdat de depressie uiteindelijk verminderde na het intensief lezen van bijbelse teksten vol troost en aanvaarding. Dit overtuigt hem ervan dat het religieuze leven misschien wel de belangrijkste functie is in het menselijk bestaan. Als hij uitgenodigd wordt voor de prestigieuze Gifford Lectures in Edinburgh in 1901 zal hij die stelling toelichten door te verhalen over talloze religieuze ervaringen, van hemzelf en van vele anderen. Deze religieuze ervaringen blijken bij James zeer afhankelijk te zijn van iemands gesteldheid. Zo hebben de 'sick souls' geheel andere ervaringen op het terrein van religie dan de 'healthy minded'. Gestempeld door zijn eigen ervaringen op dit gebied laat James zien dat een bekering kan betekenen dat de negatieve

*ervaringen transformeren in positieve en zo tot goede ‘fruits of religion’ worden. De Giffordlezingen zijn uitgegeven als *The Varieties of Religious Experience* en gelden tot op heden als de eerste systematische beschrijving van religieuze ervaringen. Het boek is een fenomenaal werk, dat vaak wordt gezien als beginpunt van de godsdienstpsychologie.*

Een aparte discipline is de godsdienstpsychologie in de begintijd niet. Religie is zo'n belangrijk en vanzelfsprekend onderdeel van het menselijk gedrag, dat het gewoon onder de psychologie valt. De 'godsdienstpsychologen' van het eerste uur houden zich ook niet uitsluitend bezig met religie. Wundt kwamen we al tegen bij het eerste psychologische laboratorium in Leipzig, James was een eminent psycholoog op verschillende terreinen – zijn publicatie over emoties is een standaardwerk geworden – en ook filosoof. Ook Hall hield zich niet puur met religie bezig. Zijn waarneming dat bekeering vooral in de adolescentie plaatsvindt, kwam tot stand bij een bredere studie naar adolescenten.

De vanzelfsprekendheid waarmee religie en psychologie in elkaar overlopen geldt overigens met name in Amerika, Duitsland en Frankrijk.

■ 1.3 GODSDIENSTPSYCHOLOGIE IN NEDERLAND

In Nederland krijgt de godsdienstpsychologie een wat minder vanzelfsprekende ontvangst. In zijn boek *Psychologie en het raadsel van de religie – Beschouwingen bij een eeuw godsdienstpsychologie in Nederland* beschrijft Jaap van Belzen (2007) het verschil tussen Nederland en de rest van Europa en Amerika. In Nederland is de houding ten opzichte van godsdienstpsychologie vanaf het eerste begin ambivalent. Van Belzen beschrijft uitvoerig hoe de invloedrijke gerefor-

meerde vu-theoloog Herman Bavinck zeer gecharmeerd is van en gefascineerd door de vroege godsdienstpsychologie. Hij ziet grote voordelen voor de pastorale praktijk en mogelijkheden om de kennis van het religieuze leven te vergroten. Maar Bavinck koestert ook een groot wantrouwen. Want inherent aan de methode van de godsdienstpsycholoog is het methodologisch tussen haakjes zetten van de waarheidsvraag. Religieuze verschijnselen worden onderzocht zonder de vraag naar de echtheid ervan te stellen, omdat er vanuit de godsdienstpsychologie geen instrumenten voorhanden zijn om deze te beantwoorden. Als iemand beweert God te hebben gezien, zal een godsdienstpsycholoog geen uitspraak doen over de vraag of dit wel of niet waar is. Voor de theoloog Bavinck is dit onverteerbaar. Ook de sterke nadruk op de empirische methode doet voor Bavinck afbreuk aan de rijkdom van beschrijvingen die men bijvoorbeeld in de Bijbel aantreft. De empirische wetenschappen kunnen daarmee voor hem het wezen en de oorsprong van religie niet achterhalen (Bavinck 1895, in Van Belzen, 58).

Ook nu, ruim een eeuw later, worden deze bezwaren nog veel gebruikt. In debatten tussen godsdienstpsychologen en theologen worden ze met verve naar voren gebracht. Veel theologen en gelovigen zien geloof als resultaat van een goddelijke openbaring die niet toegankelijk is voor wetenschappelijk onderzoek. Een wetenschap die religie uitsluitend als empirisch fenomeen beschouwt en daarbij bovendien geen rekening houdt met het bestaan van God, kan niet anders dan een gevaar opleveren voor het geloofsleven van mensen. Een dergelijke wetenschap roept de angst op voor geloofsafval. Bavinck en zijn ambivalentie staan nog steeds model voor deze kritische ontvangst van de godsdienstpsychologie.

Naast Bavinck kan Gerard Heymans niet onvermeld blijven. Heymans geldt als de nestor van de psychologie in Nederland, maar ook de theologie heeft aan het eind van de negentiende eeuw ruime aandacht voor zijn werk. Heymans kent aan de psychologie een grote taak toe, omdat hij meent dat toenemend inzicht in zichzelf en in anderen de mensheid gelukkiger kan maken (Van Belzen, 73).

Met name vrijzinnige protestanten zijn hiervan zeer gecharmeerd. Zij zien een grote plaats voor moderne wetenschap en cultuur binnen geloof en theologie. Ze zetten historische inzichten in om bijbelboeken kritisch te onderzoeken en geven de menselijke rede een grote plaats. Heymans' lijn van experimenteel en methodologisch onderzoek, als reactie op de vooringenomen filosofie en theologie, vindt dan ook veel bijval. De methodische benadering kan tot een beter begrip van religie leiden, zo redeneert men.

Godsdienstpsychologie op de universiteiten

Voor de positie van het vak godsdienstpsychologie aan de universiteiten is Han Fortmann (1920-1970) van groot belang geweest. Deze rooms-katholieke priester promoveerde in 1945 in de psychologie en werd in 1956 benoemd op de leerstoel 'de psychologie der cultuur met bijzondere inachtneming van de godsdienstpsychologie' aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. In zijn magnum opus *Als Ziende de Onzienlijke* geeft hij weerwoord aan de projectietheorie die na Freud en Jung zeer populair geworden was. Volgens de projectietheorie is religie het resultaat van menselijke verlangens en gevoelens en niets meer dan dat. De theorie laat geen ruimte voor de mogelijkheid dat religie een goddelijke openbaring is. Fortmann roept op om religie als verschijnsel op zich serieus te nemen en laat zien dat religie niet verklaard kan en hoeft te worden door middel van iets anders.

In de huidige situatie is godsdienstpsychologie een discipline die zowel bij faculteiten psychologie als godgeleerdheid is ondergebracht. De discussies uit het verleden echoën daarbij na. Binnen psychologie moet steeds opnieuw duidelijk gemaakt worden dat religie wezenlijk onderdeel vormt van het functioneren van mensen en daarmee een legitiem onderzoeksobject is voor psychologen. Binnen de theologie is met name de empirische onderzoekswijze onderwerp van discussie: kan daarmee wel de kern van religie gevat worden en zullen mensen er niet toe gebracht worden hun geloof vaarwel te zeggen?

1.4 VERSCHILLENDE THEORETISCHE STROMINGEN

Het ontstaan van de psychologie als academische discipline is nauw verbonden met de positivistische wending. Maar zowel in Europa als in de Verenigde Staten is het positivisme ook bekritiseerd. In Duitsland bestond zelfs een uitgesproken antipositivistische stroming. Begin twintigste eeuw stellen de filosofen Brentano en Husserl dat de natuurwetenschappelijke methoden niet passen bij de eigen aard van psychische en historische verschijnselen (Eisenga & Van Rappard 1987, 31). De kans bestaat zelfs dat de wezenlijke kenmerken van deze verschijnselen over het hoofd worden gezien door alles alleen in waarneembare onderdelen te onderzoeken.

In Amerika rees kritiek van geheel andere aard. Daar kon men zich maar moeilijk neerleggen bij een psychologie die haar onderzoeksterrein afbakende tot het innerlijk van de mens. Door hun pragmatische levenshouding zagen veel Amerikaanse wetenschappers meer heil in een psychologie die praktisch bruikbare informatie zou opleveren. De psychologie zou het leven van mensen moeten verlengen en verbeteren. De psychologie die verbinding zocht met de evolutietheorie van Charles Darwin kreeg daar uiteindelijk dan ook meer voet aan de grond. Deze psychologie stelde immers in staat om het denken en handelen van mensen in onderlinge verbinding te bestuderen én te voorspellen.

Tegelijk met deze vormen van kritiek op de grondslagen van de nog maar net opgerichte psychologie werd het psychologisch onderzoek in het laboratorium al spoedig uitgebreid van het meten van reactietijden op plaatjes, visuele waarnemingen en het invullen van introspectierapporten naar het leren en denken van mensen. Met name de werking van het geheugen stond in de belangstelling.

Scholen

De discussies over de psychologie als geheel, en dus ook over de godsdienstpsychologie, zijn nog niet uitgewoed. Nog steeds zijn er verschillende scholen en stromingen aan te wijzen, die levendige

debatten voeren over de meest geschikte methode van onderzoek, over wat wel en wat niet tot het onderzoeksterrein behoort en wat de ideale wetenschapsvorm zou zijn.

In zijn standaardwerk over de godsdienstpsychologie *Psychology of Religion - Classic & Contemporary* ordent David Wulff (1997) de verschillende scholen die het gevolg waren van de uitgebreide discussies rond het ontstaan van de godsdienstpsychologie. De Amerikaanse godsdienstpsychologie kent van oudsher een grote nadruk op de empirische methode. Hier worden de grootschalige empirische onderzoeken naar allerlei religieuze verschijnselen en psychologische mechanismen rond religie uitgevoerd. Veel kwantitatief onderzoek met grote databases is kenmerkend. De Duitse traditie is veel theologischer en filosofischer van aard; het onderzoek is meer beschrijvend dan vergelijkend of verklarend en het perspectief op religie is meer van binnenuit. De Franse godsdienstpsychologen ten slotte, zoals Théodor Flournoy, hebben een voorliefde voor het perspectief van de psychopathologie. Religieuze verschijnselen zoals bezetenheid en mystieke ervaringen worden als uitingen van ontspoord gedrag beschreven en de samenhang tussen psychische ziekten en religie worden breed uitgemeten. Binnen de huidige godsdienstpsychologie, zowel in Nederland als daarbuiten, zijn deze tradities nog steeds herkenbaar, hoewel ze onder invloed van toenemende internationalisering in de wetenschap meer en meer in elkaar overvloeien.

Veelkleurigheid aan theorieën

Godsdienstpsychologie wordt in dit boek gedefinieerd als de wetenschap die het religieuze gedrag van mensen tot onderwerp van onderzoek heeft. Godsdienstpsychologie is, heel nadrukkelijk, een subdiscipline van de psychologie en niet van bijvoorbeeld de theologie. De godsdienstpsychologie hanteert de methodologie van de psychologie. Uitgangspunt daarbij zijn de psychologische theorieën en daar wordt ook aan bijgedragen.

Hierdoor is de geschiedenis van de godsdienstpsychologie deel van

de geschiedenis van de algemene psychologie. En die geschiedenis is getekend door een theoretische en conceptuele veelkleurigheid. Vanaf het begin van de psychologie hebben correlatieve studies, laboratoriumexperimenten, psychoanalytische uiteenzettingen en studies van bewustzijn en gedrag naast elkaar gestaan. Vanaf het begin is men geïnteresseerd geweest in zowel het individuele gedrag als in groepsgedrag, in uiterlijk gedrag en in subjectieve beleving, in normaal gedrag en in pathologisch of afwijkend gedrag. En de theorieën die hierover bestaan, sluiten elkaar deels uit, vullen elkaar aan of volgen elkaar op. Welke theorie dominant is wordt bepaald door tijdgeest, geldstromen, belangen en macht en invloed van individuen en groepen. En soms doordat het gewoon ijzersterke theorieën zijn.

De godsdienstpsychologie staat als onderdeel van de algemene psychologie bloot aan al deze invloeden en ontwikkelingen. In deel III worden uit deze veelkleurigheid enkele theorieën en stromingen besproken die onmisbaar zijn voor een goed begrip van de huidige stand van zaken binnen de godsdienstpsychologie.